

MÉSZÁROS BORBÁLA

Urbanisztika Balkanica – városetnológia Délkelet-Európában

Ethnologia Balkanica. Journal for Southeastern Anthropology 9.
Klaus Roth – Ulf Brunnbauer, eds.
Münster – New York: Waxmann Verlag. 2005. 358 p.

Ethnologia Balkanica. Journal for Southeastern Anthropology 10.
Urban Life and Culture in Southeastern Europe.
Anthropological and Historical Perspectives. Klaus Roth –
Ulf Brunnbauer, eds. Münster: LIT Verlag. 2006. 365 p.

Az International Association for Southeast European Anthropology, a müncheni Südosteuropa Gesellschaft és a Belgrádi Egyetem szervezésében 2005 májusában zajlott le az a belgrádi konferencia, amely előadásából az Ethnologia Balkanica 9. és 10. évfolyama *Városi élet és kultúra Délkelet-Európában* címmel válogat. A negyvenkét tanulmány nagyrészt délkelet-európai (főleg szerbiai és bulgáriai) etnológusok, történészek tollából származik, de a térség iránt hagyományosan érdeklődő német, osztrák, brit kollégák is megjelennek írásaikkal. A konferencia programjában eredetileg szereplő 165 előadást a szervezők – kicsit túlstrukturálva – harminchárom tematikus panelba¹ osztották, amelyek jó része első látásra is igencsak átfedi egymást, viszont jól reprezentálja, hogy a balkáni városkutatás fő tematikáit illetően nem sokban különbözik az általános városkutatási trendektől. A publikált két kötet viszont éppenséggel szerkesztetlennek tűnik: az első kötet húsz tanulmányát egyáltalán nem strukturálták, a két rövid előszó pedig nem tér ki a válogatás szempontjaira, minthogy nem készült a konferenciaanyaghoz összegző tanulmány sem.

Mindezek ellenére a kötetek jó áttekintő képet adnak a balkáni városok etnológiai, társadalom- és kultúrtörténeti kutatásának jelenlegi helyzetéről, az érdeklődés főbb irányairól. Dacára annak, hogy a két előszó írója, Vesna Vučinić-Nešković (Belgrád) és Ulf Brunnbauer (Berlin) kifejezetten hangsúlyozza, hogy a térség városkutatása igen fiatal múltra tekint vissza, a kötetek tematikájában szinte minden főbb kortárs városi tematika megjelenik: így a népesség- és mentalitásbeli urbanizáció, a migráció, a város-vidék kapcsolat és ellentét, a nemi szerepek, kor- és etnikai csoportok vizsgálata, a térhasználat és a városi emlékezet, a rokonsági és szomszédsági szerveződések vagy

a városi populáris kultúra különböző színtereinek és csatornáinak kutatása. A hasonló tematika mögött azonban mégis megtalálható az a sajátos problematika, amely a térséget és városi kultúráit, illetve az urbanizációról való helyi gondolkodást jellemzi.

A Balkán-diskurzus és a város

Mindenekelőtt fel kell tenni azt a kérdést, hogy az előbb említett „térség” voltaképpen miben is áll pontosan, van-e relevanciája balkáni vagy délkelet-európai városokról mint az urbanizáció sajátos mintáiról beszélni, ahogy azt a konferencia és a folyóirat címe is sugallja. Ahogy Thomas Hengartner plenáris előadásában² megfogalmazta, több mint kérdéses, hogy a várost lehet-e az urbanizáció városhatáron túl mutató jellege és általános társadalmi és kulturális beágyazottsága miatt mint zárt rendszert vizsgálni. Ez mindenképpen azt támasztja alá, hogy a régió főbb társadalmi-kulturális kérdései, konfliktusai (etnicitás, nacionalizmus, modernizáció, ottomán éra és a háború emlékezete) megjelennek a városi életben is, amit a kötet tanulmányai is jól mutatnak. Másrészt azonban az egyes városok magukon viselik a szűkebb lokális történelem legkülönbözőbb nyomait, így a térség városairól is kizárólag többes számban beszélhetünk a közös jellemzők keresése közben. A konferenciakötetek tanulmányainak döntő többsége egy-egy várost vizsgál, csak néhány bocsátkozik közülük országon belüli (leggyakrabban szerbiai, illetve az egykori jugoszláv területeket illető) összehasonlításba, általánosításba. Csupán Maximilian Hartmuth tanulmánya³ beszél kifejezetten a „balkáni városokról”, illetve azok nemzeti építészeti mozgalmainak a bizánci és az ottomán tradícióhoz való viszonyáról.

A téma- és címválasztások, valamint maguk a tanulmányok is inkább kerülnek tehát a Balkán megterhelt fogalmát, kivétel ez alól Stef Jansen később bővebben kifejtésre kerülő írása, mely a szerbiai város-vidék polémiát kifejezetten a Maria Todorova-féle Balkán-diskurzusba (Todorova 1997) ágyazza be. Szintén szembevetendő, hogy a konferencia „óvatos” címválasztásával (lásd *Southeastern Europe*) ellentétben az előadásokban tárgyalt városok, régiók jellemzően a közgondolkodás által szűk értelemben vett Balkánon találhatók: Szerbiában, Bulgáriában és Albániában, és jóval kisebb számban fordulnak elő romániai, horvátországi, szlovéniai, görög vagy akár a gyakran szintén Délkelet-Európához sorolt magyarországi⁴ helyszínek. Délkelet-Európa fogalma a második világháború után terjedt el, felváltva a negatív konnotációkkal terhelt Balkán kifejezést, amely mára már teljesen dekontextualizálódott, s amelyet gyakran a leghalványabb földrajzi ismeretekkel sem rendelkező emberek is megértenek és használnak.

„[A] »Balkán« sértő megjelölés; létezik valahol egy kevésbé vagy elégtelenül ismert realitás, amelyet Balkánnak neveznek; ez a valóság meg kell hogy egyezzen az így megterhelt jelöléssel, így az visszavetítődik az autonóm módon tevékenykedő jelölő háta mögé.” (Todorova 1997:36.)

A Balkán fogalma mögött egyrészt olyan jelenségek vannak, mint a multietnicitás, az etnikai konfliktusok, a kis, egymással ellenséges politikai erők harca, ami nagyrészt az Oszmán Birodalom szétesése utáni nemzeti mozgalmaknak, valamint az elmúlt

évtized háborúinak köszönhető. Másrészt azonban a fogalmat egyenesen az ember-telenedésre, a civilizátlanságra is használják, tehát valamilyen eltérőségre, amitől el kell határolódnunk. Éppen ebben a kontextusban kapcsolódhatunk a térség városdiskurzusához, ahol a városi identitás éppenséggel a vidék és a hegyiségek „barbár, háborúzó és a politikai hatalmak által befolyásolható fehér harisnyás” népével szemben határozza meg magát.

A Balkán városhálózata ritkább, s népsűrűsége általában alacsonyabb volt, mint a kontinens nyugati vagy középső részén. Jelentős központjai csak a peremeken alakultak ki, míg a belső területeken olyan nagyváros, amely az egész térségre kiható vonzerővel rendelkezett volna, nem létezett. A 19. és 20. században megalakuló államok fővárosai kis, vidéki városkák voltak (Hardi 2007; Jelavich 1996:45–46). A közelmúltig a Balkán legnagyobb része „zárványokból, enklávékából” állt. A tengeri és szárazföldi utak, ezek találkozási pontjai és a metszéspontokban kialakult városok együtt egy olyan földrajzi valóságot alkotnak, amely gyökeresen különbözik a balkáni régiók együttesétől (Prévélakis 2007:39). Mindezek és a 19. század végétől meglendülő urbanizáció következtében a térség városi és falui életmódja között egyre nagyobb különbség jött létre, amely rányomta a bélyegét az urbanitás és ruralitás ambivalens (nosztalgia és elhatárolódás) viszonyára is.

A város és a vidék

A délkelet-európai társadalmak identitásában sokkal nagyobb jelentőségűek az urbanitás és a ruralitás szemben álló, mégis elválaszthatatlan konstrukciói – mind a „kifelé” való reprezentációban, mind „mikro”-szinten, a társadalmi státus meghatározásában (Giordano 2003). A már említett Stef Jansen (Manchester) a város és vidék szembesülésének problémáival foglalkozik a posztjugoszláv mindennapi életben.⁵ A fehér harisnyásként sztereotipizált parasztok a posztjugoszláv társadalom Balkán- és egyben városdiskurzusában gyújtópontba kerültek, mivel a városiak a vidéki bevándorlást a modernizáció ideájának elvesztéseként élik meg. A fehér harisnya a balkáni mássággént jelenik meg, amely veszélyezteti a városi önértelmezést – így attól újra és újra el kell határolódnunk, el kell takarni, mint az aszfalton⁶ jelentkező repedéseket. E folyamatot vizsgálva két megállapítást tesz Jansen: a modernitás és az urbanitás fogalma igen dinamikus és versengő jellegű, szorosan összefügg a társadalmi egyenlőtlenséggel; másodsorban megóv minket attól, hogy e folyamatot mint tipikus balkánit lássuk. A régi zágrábiak és belgrádiak úgymond deterritorizálják a várost, megtagadva a városi státust bizonyos (újonnan érkező) városlakóktól, akiket gyakran durvább megjelöléssel is (vadak, primitívek, pásztorok, dináriak) illetnek, utalva olyan kulturális problémákra, mint például a toalett használatára való képtelenség, a házi állattartás, a szemetelés. Bizonyos csoportjaikat, az „élvonalbeli parasztokat” a közgondolkodás az állami pénzek és az illegális kereskedelem hasznélvezőinek tartja, akiket könnyű felismerni aránytalan és feltűnő fogyasztási kultúrájukról. Sok városi úgy véli, hogy a háború nem egyszerűen az egyes etnikumok között zajlott, hanem azt a primitív és a városokat elfoglaló paraszti bázisú politikai vezetés generálta. Jansen szerint a „fehér harisnya diskurzusa” három fogalmi eszközzel érthető meg: balkanizmus, distinkció

és modernizáció. A diskurzus a balkanizmus egyik megnyilvánulása, amelyben megkülönböztetik az ismertet és az elismertet, a sajátot és az idegen, alacsonyabb rendű másikat. Hasznos ehhez Bourdieu distinkciós koncepcióját felhasználni: a határvonal igazából nem az autochtonok és a betelepülők, hanem a gazdasági és kulturális tőke tulajdonlása vagy hiánya között húzódik: a városiasodást és modernizációt azok is támogatják és féltik, akik maguk is a bevándorlók közé tartoznak (az 1990-es években Belgrád lakosságának kétharmada gyakorlatilag ilyennek tekinthető). A fehérharisnya-diskurzus ugyanakkor nem csupán a fenyegető vidékiséggel szembeni érzelmeket fejezi ki, hanem a saját városi kultúra befejezetlensége, tökéletlensége iránti frusztráció és a modernizáció áhításának megjelenése is – a „fehér harisnya csak aszfalton létezik”.

Szorosan kapcsolódik az előbbiekhöz Ivana Spasić (Belgrád) tanulmánya,⁷ amely mintegy háromszáz szerbiai interjú alapján azt vizsgálja, hogy miként konstruálódik meg az urbanitás fogalma az informális, mindennapi közbeszédben, milyen szimbolikus implikációkat tartalmaz, és arra is rákérdez, hogy a városiasságot miképpen tapasztalják meg lokálisan, például hogyan fogalmazzák meg a városi nosztaigiát. Tanulmányának újdonsága más hasonló vizsgálatokhoz képest abban rejlik, hogy szélesebb társadalmi bázis alapján fogalmazta meg téziseit – kisvárosi és különböző szociális csoportból származó véleményeket is figyelembe vesz –, ami láthatóvá teszi az urbanitás érzékelésének régiókénti, várostípusonkénti különbözőségeit. Így például Közép-Szerbiában az „urbanitás” meglepően lokalizált, nagyon különbözőek a lokális életvilágok, az egyes városokban az „őslakos” státus behozhatatlan előnyt jelent a bevándorlókhoz szemben. Ez a ragaszkodás egyben egyfajta szimbolikus védelmet is kifejez: nagyon erős szembenállás tapasztalható a kívülállókkal, az új betelepülőkkel, különösen a környékbeliekkel. Az identitásban elsősorban a „helyi városiasság” meghatározó, ezzel együtt nagy ellenállás tapasztalható az úgynevezett belgrádisáció ellen is. A Vajdaságban ezzel szemben a városiasság éppen annak helyi életben való gyökérségén alapul, az egyes kisvárosi társadalmak a régió belül gyakorlatilag szimbolikusán kicserélhetők. A kívülről érkező „mások” főleg a hegyvidéki bevándorlók és a belgrádiak, azonban itt a konfliktus etnikai síkon is megjelenik. A városi identitás nem olyan exkluzív, inkább a Vajdasággal mint régióval azonosulnak az emberek. Ebből következően a helyi parasztságot sem ítélik meg negatívan. Belgráddal kapcsolatban Spasić azt állítja, hogy a belgrádi identitás jellegzetessége, hogy az emberek elsőként belgrádként határozzák meg magukat, és ez még az etnikai identitást, a nacionalista diskurzust is felülírja. Mivel a belgrádi identitás rendkívül erős és magabiztos, ezért Jansen tanulmányával szemben szerinte nem jelentkezik félelem a bevándorlókhoz szemben, minthogy nem vesznek tudomást a Belgrádon kívüli urbanitásokról sem.

Spasić szerint a jelenkori Szerbia kulturális hierarchiájában az urbanitás a legszélesebb körben alkalmazható identitásdiskurzus, olyan stratégia, amellyel a másokkal szembeni fensőbbtség kifejezhető. A vidék megítélése az interjúkban általában negatív vagy semleges, a romantikus falugondolat alig jelenik meg, pedig a politikai propagandának ez az egyik kedvenc eszköze a mai napig. Az akadémiai és zsurnalisztanyelvzetben a vidékhez sokkal inkább társul ez a romantikus népi gondolat, mint a városi emberek mindennapi gondolkodásában.

A város és a vidék a nacionalizmusban

A városról és a vidékről való gondolkodásnak jelentős szerepe van a nemzeti identitások alakításában, a politikai közbeszédben. A „balkáni perifériát” nemcsak mint külső szemlélet jelenik meg, hanem sokszor a térség identitásának egyik fontos összetevőjeként: a „balkáni ruralitás” idealizálása fontos szerephez jutott az egyes nemzetek „mitológiájában”. Christian Giordano (2003) egyenesen szociálpszichológiai kompenzációs technikaként értelmezi a „perifériát” beépítését az identitásba. A jobboldali pártok többnyire antiurbánus eszméket is hirdettek, így például Dubravka Stojanović (Belgrád) tanulmányában⁸ a századelőtől tért nyerő Belgrád-ellenes politikai vitát mutatja be, mely jelentősen hátráltatta a főváros fejlődését. A város elutasítása azonban korántsem egyértelmű, mint azt Rory Yeomannek (Peckham) a két világháború közti horvát radikális jobboldalt vizsgáló tanulmányában⁹ láthatjuk. Ugyan mind a radikális jobboldal, mind a későbbi usztasamozgalom a horvát falu és parasztság értékeihez való visszatérést szorgalmazta, azonban másik céljuk a falu civilizálása és technikai modernizációja volt, sőt a paraszti vezetők városba való beültetése, mely nyilván az etnikai homogenizálás célját is szolgálta.

A nemzeti identitás és a városok ambivalens kapcsolatára jó példák az oszmán uralom alól felszabaduló területek nemzeti építészetének és várostervezésének ideái, melyekkel Maximilian Hartmuth (Isztambul) foglalkozik.¹⁰ Az építészeti és várostervezési európaizáció és a deottomanizáció az egész térségben megjelent különböző regionális változatokban, ami leginkább az európai historizmus átvételében (lásd új középületek) és az ottomán városszerkezet felbontásában jelentkezett. Az európaizáció mellett azonban igény mutatkozott a saját nemzeti építészeti stílus létrehozására, amely Görögországban a neoklasszicizmusban, a többi balkáni területen azonban főképp a neobizánci stílusban jelent meg, Romániában a középkori kolostorok stílus-elemeivel, Boszniában pedig a Habsburg-hivatalok által is propagált orientális stílussal. Sajátos módon ezek a nemzeti stílusok inkább regionálisak, hiszen a határokat átvívelően az egész Balkánon jelen vannak különböző variációkban. Figyelemre méltó, hogy ehhez a stílushoz többnyire nem kutatták és használták a helyi történelmi stílusok variációit, hanem jórészt egy közhelyes nyugati neobizánci stílust vagy konstantinápolyi példákat használtak. Emellett az ottomán korszak népi építészetének újjáéledése is megfigyelhető, még hozzá hamarabb, mint Törökországban: már a 20. század elején.

A nacionalizmus szorosan összefügg az urbanizáció terjedésével, a nemzeti identitás alakításának bölcsői sokszor a multietnikus városok, régiók, ahol a kisebbségben lévő nemzetiségek első szerveződéseire létrejönnek. Jó példa erre a Alexander Maxwell Reno (Nevada) írása,¹¹ mely Budapesttel és Thesszalonikivel foglalkozik, azzal a két várossal, ahol a szlovák, illetve a macedón nép nemzeti mozgalmi – használva azok kulturális és közlekedési infrastruktúráját – létrejöttek. Amíg a két említett településről viszonylag hamar áthelyeződött a fejlődő szláv városokba a szlovák, illetve macedón nacionalista mozgalom, addig a bolgár–görög határ bolgár városai ma is egyfajta szimbolikus erődítmény funkcióban értelmezhetők. Az Ivaylo Ditchev (Szófia) által vizsgált¹² négy kisváros esetében a határ jelenléte kulcsfontosságú a városi státusz és identitás szempontjából: „erődítményvárosok”, a bolgár nemzeti identitás bázisai,

amelyek az ottomán éra alatt is bolgár városok voltak, és ahonnan egykor elindult a bolgár felszabadítási mozgalom.

Bár a multietnikus városok gyakran a kisebbségek legfőbb kulturális bázisai lehetnek, identitásuk sokszor mégis inkább a vidékre, a falusi múltra hivatkozik. Mirjana Pavlović (Belgrád)¹³ a temesvári szerb kisebbség etnikai identitásával kapcsolatban azt állapítja meg, hogy a temesvári szerb közösség nem tudja magát mint városi miliót definiálni, inkább a régi falusi életformával azonosul: identitását a falusi szerb élet iránti nosztalgiájában találja meg. Olyan kulturális ellentétpárok szerint értelmezik magukat, mint rurális/városi, homogén/heterogén, múlt/jövő, valamint központ/periféria.

A migráció és a belső urbanizáció problémái

A városi népesség arányszámának jelentős növekedése a második világháború utáni évtizedekben következett be Délkelet-Európában. Ezt a gyors urbanizációt két eszmevilág is támogatta: egyrészt az uralkodó ideológia, amely a társadalmon belül a munkásosztály vezető szerepét hangsúlyozta, s így szorgalmazta az ennek az osztálynak helyet adó települések, az ipari városok és lakosságuk számának bővítését; másrészt a fiatal nemzetállamok határainak megszilárdulása lehetővé, sőt szükségessé tette a nemzeti területek fővárosának és városhálózatának megerősítését, az új államterületekhez való igazítását (Hardi 2007). A népességbeli urbanizációval járó belső, mentalitásbeli urbanizáció problémája a konferencia egyik hangsúlyos témája volt, amely már az egyetemi oktatás keretén belül is megjelent Szófiában.¹⁴

A 19. század végétől a falusi életutak szinte kötelező részévé vált a városi alkalmi munka, cselédkedés. Evvel a jelenséggel foglalkozik Petko Hristov (Szófia), Konstantina Bada (Ioannina) és Daniel Koleva (Szófia) tanulmánya is.¹⁵ Hristov a 19. század végi szófiai bérmunkapiacról ír, amely nagy szerepet játszott a környék intim falusi patriarchális világának városi mintákkal való ellátásában. Bada egy görög kisváros példáján keresztül mutatja be, hogy a női életutakban különösen fontos a városba való beilleszkedés élménye és emlékezete. A beilleszkedés egyben egy speciális városi térérzékelés kialakítását is jelenti, a migráns nők számára azonban a városi tér át- meg át- szöviődik a falusi struktúrákkal: szomszédság, a hagyományos nemi szerepek és a rokonság hozott mintáival. A városi beilleszkedés élménye az életút folyamán elismerést vált ki a falusi környezetben, hiszen a nők jövedelemszerző tevékenységükkel nagyobb befolyással vannak családjuk életére, ami a nemi szerepek mintáiban is változást hozott.

Koleva másfél száz idős emberrel készített interjún keresztül vizsgálja a migráció motivációit és az életútra tett hatását. A vizsgálat szerint a városba vándorlás nemcsak térbeli, hanem szociális mobilitást is jelent: ezért a normálisnak tekintett, sikeres életutak természetes velejárója a városba vándorlás. Az interjúk tartalmi és formai elemzésén keresztül arra kérdez rá, hogy az életút ezen informális követelménye hogyan jött létre, és miként befolyásolja az egyének önértékelését, -értelmezését. A migrációt az interjúalanyok a falusi elvárásoknak megfelelően pusztán gazdasági körülményekkel magyarázzák, holott jelentős szerepet játszott a városi élet csábító ereje, a városi szocialista propaganda hatása, a falusi társadalom kötöttségeitől való szabadulás vágya

is. Az elbeszélésekben szívesen hangsúlyozzák vidéki származásukat, mert ez kiemeli „*self made man*”-jellegüket, karrierüket: honnan hová jutottak, másrészt pedig a paraszti származás sokáig politikailag is előnyös volt. Ugyanakkor a narratívák szerint maga a migráció nem számít az életút különleges, diszkontinuitást hozó eseményének, mivel az a normál karrier része volt a falusi gondolkozásmódban.

Szintén több tanulmány foglalkozik a városba kerülő vidéki emberek életmódbeli és gazdálkodási mintáival, különösen a szuburbán övezetekkel, amelyek egyfajta átmeneti zónát képeznek mind térben, mind az életmódot tekintve. Ezek közül Milos Matić (Belgrád) írását¹⁶ emelném ki, amely a vidékről városba települők gazdasági viselkedését vizsgálja az 1950-es és 1980-as évek között Belgrád és Valjevo terv nélkül felépült város környéki telepein. Azt elemzi, hogy a vidéki gazdálkodás bizonyos elmeit miként adaptálják a beköltözők az új, városi körülmények és a speciális jugoszláv szocializmus gazdasági elképzelései között. Ezen keretek között egy sajátos gazdálkodási mód alakult ki: egy informális gazdaság, ami egyfajta egyvelege a csere- és pénzkereskedelemnek, és ahol a rokonságnak és a szomszédságnak jelentős szerep jut. A rokoni hálózatok jelentősége a mindennapi ökonómiában igen nagy (Lorraine Barić egyenesen „*kinship-society*”-nek nevezte Szerbiát), és nem csak a krízis időszakában, a városi gazdagabb családok gyakran ugyanúgy vidéki rokonaiktól szerzik be az élelmiszerek egy részét.

Szintén a belső, mentalitásbeli urbanizáció kérdéskörét, de ugyanakkor a városról való hivatalos ideák és a gyakorlat összeütközését elemzi Ulf Brunnbauer (Berlin) a bulgáriai „csinált város”, Dimitrograd születését és „rurbanizációját” vázolja.¹⁷ Az 1947-től épített, Georgi Dimitrovról elnevezett város sok tekintetben a bolgár szocializmus mikrokozmosza volt, mely annak ambícióit szimbolizálta: a „szocialista városi ember” megteremtését. Dimitrovgadot számos jelentéssel ruházták fel, minthogy gazdasági, kulturális, ideológiai szerepei szorosan összefonódtak. Azonban számos probléma lépett fel az előre megtervezett szocialista életmóddal kapcsolatban, ugyanis sem az építészeti eredmények nem feleltek meg a terveknek, sem a város használatának módja. Már az első tervezetben sok „reakciós” hibát találtak: ugyanis az első terv viszonylag kis épületcsoportokat tervezett, saját kertekkel és parkokkal. A kertvárosi jellegű tervet túlságosan burzsoának és egyben túl rurálisnak találták, az áttervezés már monumentálisabb és nagyobb népességszámra számító modellt követett. Később problémák mutatkoztak a tervek részletességével, az összehangoltság hiányával és az építők munkások toborzásával. Az élelmiszer-ellátási problémák és a lakosság falusi származása miatt is a városban az 1950-es években gyakori volt a háztáji tartása (zöldségeskertek, baromfiudvar), ami nagyon zavarta a városvezetést, és nem csak a higiéné miatt. Ugyancsak kritizálták a közterületek privát használatát, és a közös használatra épített helyiségek (fürdőszobák, mosókonyhák) negligálását. E spontán ruralizáció mellett azonban megjelent a hivatalosan támogatott és megideologizált folklórmozgalom is a városban.

Városi terek, városi emlékezet

Az a már városkutatásban igen elterjedt megközelítés is megtalálható a belgrádi konferencia tanulmányaiban, mely szerint a városi tér sohasem csupán fizikai hely, hanem egyben kulturálisan felépített, jelentésekkel és emlékekkel megtöltött társadalmi tér is. *Ermis Lafazonovski* (Szkopje) írásában¹⁸ azt mutatja be, hogy Szkopje belvárosa, konkrétan a főtér, mely magán viseli az 1963-as földrengés, illetve az azt követő átépítés nyomait, meghatározó a városi tér érzékelésében, egyrészt a régi főtér iránti nosztalgikaként, másrészt pedig a régi-új Szkopje utópiájaként. Az idős szkopjei lakosság kollektív emlékezetében a tér a nosztalgia formájában szerveződik, és e nosztalgikus szálak olyan erősen hatottak, hogy a hatóságok a régi, lebontott színház újjáépítése mellett döntöttek, amihez azonban át kellett helyezni a színház helyén azóta épült buszállomást. Szkopjében a régi falusi és városi építészet iránti nosztalgia a független Macedónia (1991) megalakulása után következett be, és elsősorban az idősebb nemzedék táplálja, a fiatalabbak inkább egy európai utópia miatt szeretnék a régi historikus épületeket felújítva látni. A szkopjeiek városi emlékezetét és mentális térképét alapvetően strukturálja tehát egy kulcsemény, amely egy olyan városi korszaknak vetett véget, mely iránt ma nosztalgiával viseltetnek, s amely egyben utópiájuk része is.

A városi térhasználat egyfajta megközelítésével találkozunk Orli Fridman (Arlington) írásában,¹⁹ melyben az úgynevezett Serbia's Women in Black demonstrációit vizsgálja a belgrádi városi térstruktúrában. Az 1991-ben alakult csoportosulás civil szervezetként rendszeresen tart háborúellenes tüntetéseket a nyilvános tereken, melyekkel az ország közelmúltját tematizálják, s amellyel sokak nemtetszését kivívják. Rendezvényeikkel (virrasztások, menetek) kitágítják a múlt megvitatására szolgáló teret, az emlékezésre használnak olyan helyeket, ahol ezzel megzavarják a belgrádiak mindennapi térhasználati rendjét.

A városi szabadidős terek használatával és az abból kiolvasható társadalmi folyamatokkal két tanulmány is foglalkozik. Raluca Petre (Bukarest) a Constanţában az ezredforduló körül megjelent úgynevezett „pub”-okat vizsgálja,²⁰ amelyek bár a globalizáció hatására jelentek meg, azonban használatuknak lokális jellegzetességei vannak. Míg a kocsmák klasszikusan a barátokkal, ismerősökkel való találkozás helyszínei, addig a „pub” Constanţában a jól kereső férfiak reprezentáló, régi ügyfelekkel, szövetségeseikkel való találkahelye, amelyet a reprezentatív pénzköltés, a formalizált viselkedés és ruházati kód jellemez. Azonban nem minden *pub* egyforma, a hely és az árak igencsak meghatározzák látogatókörüket, hangsúlyozva a társadalmi különbségeket a tér társadalmi felosztásával. A jelenséget Petre a helyi társadalom egyfajta atomizálódásával és a szórakozás egyre inkább privát terekbe kerülésével hozza összefüggésbe.

A délkelet-európai városok térhasználati szokásainak kutatásában a közelmúltban kitüntetett szerepet kaptak a korszokok (Gavrilova 2003), amelyek gazdagon tükrözik a társadalom szegmentáltságát és az életmód változásait. A vizsgált kötetekben egy szerb kisvárosi esettanulmánnyal találkozhatunk Vesna Vučinić-Nešković és Jelena Miloradović (Belgrád) tollából.²¹ A szerzőpáros a Smederevska Palanka-i korszó 1930 és 2000 közötti változásait követi nyomon interjúk alapján és a Marcel Mauss-féle „totális társadalmi tény” fogalmának segítségével. A korszó véleményük szerint olyan komplex jelenség, mely egyszerre reflektál gazdasági, politikai, erkölcsi intézmények-

re, illetve változásaikra. Vizsgálatuk kitér a résztvevők társadalmi (nemi, kor és státus szerinti) hovatartozására, a korzózás útvonalaira, dinamikájára, a korzó melletti épületek jelentőségére, a pihenőhelyek (állóhelyek, kávézók, padok) használati szabályaira és a ruházati kódokra, valamint mindezek változásaira. A politikai és ideológiai változások a vizsgált hetven év alatt láthatóan hatottak a korzózás szokására, különösen a korzó utáni szórakozási alkalmak formájára és a szegregáció jellegére: a szegregáció a szocialista évtizedek alatt némileg csökkent. Az is elmondható, hogy a korzón a leglátványosabb változást a rendszerváltás, illetve az 1990-es évek hozta: mind az időbeosztásban, mind a térhasználatban és a szociabilitásban. A gazdasági változások egyrészt hatnak a korzó mint tér épületeire (rekonstrukciók, új intézmények), így a korzó egyes részeinek státusára, jelentésére, másrészt a szabadidő intézményére, amely a korzózás alapfeltétele. Az általános életszínvonal és a szórakozásra költendő pénz is hatással van a korzózás intenzitására, időbeli kiterjedésére. Az oktatási rendszer változásai, a munkaidő és iskolai idő szabályozása, az iskola diákok nyilvános viselkedésére vonatkozó szabályozások közvetlenül hatottak a korzózásra, hiszen a vizsgált kisvárosban a korzó fő használója a középiskolás korosztály a mai napig. A nemi erkölcs, a nemek közötti kapcsolatokról való elgondolások explicite megjelennek a korzózás mintáiban.

A városi szabadidős terek témaköréhez tartozik, részben pedig visszakapcsol az írásom elején tárgyalt város-vidék kapcsolathoz Evgina Krasteva-Blagoeva (Szófia) tanulmánya, mely a bulgáriai hétvégi házak jelenségével foglalkozik.²² A szerző megkülönbözteti a preszocialista korszak polgári villáit, amelyek a pihenésre és reprezentálásra szolgáltak és az 1950-es évektől megjelenő hétvégi házakat és kerteket, ahol aktív kertművelést folytatnak a tulajdonosok. A munka/szabadidő felosztás itt nem érvényesül kizárólagosan: megjelenik a szocialista periódus hatása: a „munkaidőben való pihenés és a pihenőidőben való munka”. A tanulmány egy nyugat-bulgáriai 1950 és 1980 között épült, ma jobbra idősebb tulajdonosok által használt nyaralótelepen végzett terepmunkán alapul. A nyaralókat többnyire a városba kerülő egykori vidékiek építették: egyrészt mivel keresetüket nem tudták máshogy befektetni, másrészt mert hiányzott számukra a gyermekkorban még megtapasztalt vidékiség. Ez az első városba vándorló generáció számos dolgot megőrzött a vidéki életből, így például a kertművelés igényét; sokan egykori falujukban vettek vagy építettek házat. Másrészt azonban a városivá válással megjelent a motivációk között a régi polgári villatulajdonlás követése is. A szocialista időszakban elsősorban új nyaralókat építettek – melyek jelzik az új városi identitás építését –, az elmúlt évtizedben viszont megjelent a nosztalgia, a régi falusi házak renoválása is. A nyaralótelepeken kialakuló szomszédság gyakran egyfajta falusi közösségként működött: mindennapi kommunikációval, ünnepekkel, amelyben azonban a közeli falusiak nem vettek részt.

A recenzió keretein belül a konferencia publikált anyagának csupán egy részével tudtam foglalkozni, meggyőződésem szerint azon tanulmányokkal, amelyek a város-etnológia tárgyát nemcsak a városi területen megfigyelhető kulturális jelenségek vizsgálatában, hanem a városi lét specialitásának, a városi identitásnak és a városról alkotott kép keresésében látják. Az itt nem említett tanulmányok között több foglalkozik a városban megfigyelhető populáris kultúra változataival (graffitik, futball, populáris zene, turizmus), valamint az etnikai és vallási identitás városbeli szerveződésével.

JEGYZETEK

1. 1. Urbanization as a Historical Process in Southeastern Europe; 2. Urban-Rural Ties 3. Communication in the City; 4. Time, Travel and Identity; 5. Place and Memory; 6. City vs. Village: Ideological Aspects of Urbanization in the Balkans; 7. Migration to the City and Adaptation to Urban Life; 8. Exploring the City: Past, Present, Future; 9. Socialist City; 10. Religious Space and Place; 11. Suburbia: Processes and Phenomena; 12. Urban Family, Kinship and Gender; 13. City and National Identity; 14. Social Inclusions/Exclusions in the Urban Society; 15. Constructions and Meanings of Public Space; 16. New Technologies and the City; 17. Trust and Security in the City; 18. Urban Identities; 19. Commercialized Places; 20. Culture of Pubs and Clubs; 21. Commodities and Consumption; 22. Sexuality and Gender; 23. Urban Communities; 24. Sociability and Place; 25. Actors, Policies and Power; 26. Travel and Leisure in the Making of Socialist Citizens; 27. Urban Pop Culture; 28. Football: Political Uses and Meanings; 29. Reading the Urban Landscape; 30. Transport, Borders, Crossroads; 31. Urban Youth; 32. City and Religion; 33. Representations of the City in Art and Literature.
2. „Exploring the city”. Ways and Concepts of Western Urban Anthropology. *Ethnologia Balkanica* 9:11–24.
3. Negotiating Tradition and Ambition: Comparative Perspective on the „De-Ottomanization” of Balkan Cityscapes. *Ethnologia Balkanica* 10:15–34.
4. Három magyar vonatkozású tanulmány szerepelt a konferencia 165 előadása között: Alexander Maxwell, Reno: Budapest and Thessaloniki as Slavic Cities; Agnes Rajacic: Private Morals versus European Politics. The Mobilisation of National Myths from Hungary’s Millennium (2000) to EU Integration (2004); Bán Dávid: The Role of the Railway Station in Urban Society: Budapest „Keleti” Station.
5. Who’s Afraid of White Socks? Towards a Critical Understanding of Post-Yugoslav Urban Self-Perceptions. *Ethnologia Balkanica* 9:151–168.
6. Az útburkolat, kövezet („Kaldrma”) a szerb nyelvben a városiság metaforája, melyet a tősgyökeres városi lakosok megnevezésére is használnak.
7. ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia. *Ethnologia Balkanica* 10:211–228.
8. Rural against Urban: Anti-Urban Discourse and Ideology in Early Twentieth Century Serbia. *Ethnologia Balkanica* 9:65–80.
9. Urban Visions and Rural Utopias. Literature and the Building of a Nationalist Consensus in Croatia 1924–1945. *Ethnologia Balkanica* 10:109–140.
10. Negotiating Tradition and Ambition: Comparative Perspective on the „De-Ottomanization” of Balkan Cityscapes. *Ethnologia Balkanica* 10:15–34.
11. Budapest and Thessaloniki as Slavic Cities. *Ethnologia Balkanica* 9:43–64.
12. Cities on Borders: the Stronghold Complex. *Ethnologia Balkanica* 10:201–212.
13. Center – Periphery: The Ethnicity of Serbs in Timisoara. *Ethnologia Balkanica* 10:159–166.
14. Lásd Cristina Popova és Rajna Gavrilova kurzusa *Anthropologische Aspekte der Abwanderung vom Land in die Stadt* címmel. Internetes közzététel: <http://www.soemz.uni-sofia.bg/gast/suedost3/index.html> (letöltés 2007. augusztus).
15. Places to Exchange Cultural Patterns: The Markt and the „Piazza for Hired Labor” in Sofia. *Ethnologia Balkanica* 9:81–90; Revealing the Historicity of Migrant Women. Moving from Mountain Areas to the Provincial Urban Centers of Greece. The case of Agrinio. *Ethnologia Balkanica* 10:91–108; Rural-urban Migration in the Normal Biography. *Ethnologia Balkanica* 9:115–130.
16. Urban Economics in a Rural Manner. Family Economizing in some Socialist Serbian Cities. *Ethnologia Balkanica* 9:131–150.

17. „The Town of the Youth”. Dimitrovgrad and Bulgarian Socialism. *Ethnologia Balkanica* 9:91–114.
18. Skopje: Nostalgic Places and Utopian Spaces. *Ethnologia Balkanica* 10:63–76.
19. Alternative Voices on Public Urban Space: Serbia’s Women in Black. *Ethnologia Balkanica* 10:291–304.
20. The Reconfiguration of Leisure in Transition: Pubs and Friendship in Constanta. *Etnologia Balkanica* 10:335–345.
21. Corso as a Total Social Phenomenon: the Case of Smederevska Palanka. *Ethnologia Balkanica* 10:229–250.
22. Country House Ownership: A Rural-Urban Phenomenon in Bulgaria. *Ethnologia Balkanica* 9:169–184.

IRODALOM

GAVRILOVA, RAINA

2003 *Historische Anthropologie der Stadt. In Historische Anthropologie im südöstlichen Europa.* Karl Kaser, Hrsg. 269–292. Wien: Böhlau.

GIORDANO, CHRISTIAN

2003 *Der Balkan und das Meer. Das südöstliche Europa zwischen Dorfidylle und idealisierter Urbanität. In Historische Anthropologie im südöstlichen Europa.* Karl Kaser, Hrsg. 243–268. Wien: Böhlau.

HARDI TAMÁS

2007 *A városhálózat átalakulása a Balkánon. Internetes közzététel: <http://www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/hardi.pdf> (letöltés: 2007. augusztus).*

JELAVICH, BARBARA

1996 *A Balkán története 1–2.* Budapest: Osiris.

PRÉVÉLAKIS, GEORGES

2007 *A Balkán. Kultúra és geopolitika.* Kozármisleny: Imedias.

TODOROVA, MARIA

1997 *Imagining the Balkans.* New York: Oxford University Press.